

VU Research Portal

Binnen- of buitenkant? Wat christenmensen kenmerkt: het menselk gezicht van artikel 29 van de Nederlandse geloofsbeldenis in de 'notae christianorum' als ecclesiologisch accent tussen de 1ste en 21ste eeuw

Boer, E.A.

2010

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Boer, E. A. (2010). *Binnen- of buitenkant? Wat christenmensen kenmerkt: het menselk gezicht van artikel 29 van de Nederlandse geloofsbeldenis in de 'notae christianorum' als ecclesiologisch accent tussen de 1ste en 21ste eeuw*. Vre Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Binnen- of buitenkant? Wat christenmensen kenmerkt

Het menselijk gezicht van artikel 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis in de 'notae christianorum' als ecclesiologisch accent tussen de 1ste en 21ste eeuw.

prof.dr. E.A. de Boer

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Reformatie - vanwege de Stichting Leerstoel Geschiedenis van de Reformatie - bij de faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit Amsterdam op 26 maart 2009.

Binnen- of buitenkant? Wat christenmensen kenmerkt.

het menselijke gezicht van artikel 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis
in de ‘notae christianorum’ als ecclesiologisch accent
tussen de 1^e en 21^e eeuw.

Prof.dr. E.A. de Boer

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de
Geschiedenis van de Reformatie aan de Vrije Universiteit Amsterdam op 26 maart
2009.

Mijnheer de rector, dames en heren,

De een noemt 2009 het Calvinjaar, de ander viert het Darwinjaar, een enkeling spreekt van het Haydnjaar. Ik was pas origineel geweest wanneer ik mijn rede gewijd had aan de man die op deze 26^e maart precies twaalfhonderd jaar geleden overleed, Liudger, die man die hielp het christendom in de noordelijke Nederlanden te verspreiden.

Op 26 maart 809 overleed LIUDGER, missionaris van Oost-Friesland en Münsterland. In Utrecht werd Liudger onderwezen door Gregorius, leerling van Bonifatius, later in York door ALCUINUS.¹ Deze Alcuinus (c.740-804), een groot geleerde die door Karel de Grote een plaats aan het hof kreeg, is symbool van de karolingische renaissance van uitleg van de Schrift. Zijn commentaren, vooral op Genesis, Psalmen, Johannes en Hebreëen, zijn bekend.

In 1539 verscheen de herziene versie van Johannes Calvijns *Institutie* (‘nunc vere demum suo titulo respondens’). Een deel van de oplage droeg op de titelpagina de auteursnaam ALCUINUS – waarin we een anagram van Calvinus herkennen. Tegelijk is de titel van de brief aan de koning aangepast: niet meer gericht aan François, maar: ‘Alcuinus aan de Grote koning der Franken’ (magno Francorum regi, principi ac Domino suo, Alcuinus). Alsof het een oud werk is, opgedragen aan Karel de Grote.² Deze druk is een poging met een vertrouwde naam de wantrouwende blik van de overheid af te wenden. Omdat Calvin in Straatsburg verbleef vertrouwde hij de publicatie toe aan Wendelin Rihel. Niet bekend is of hijzelf of een van de geleerde medewerkers van de drukker het anagram Alcuinus bedacht heeft. CALVINUS heeft het zich wel laten aanleunen.

In het Calvinjaar 2009 kom ik er – na dit begin – niet mee weg als ik de benaming ‘calvinist’ centraal zou stellen. Ik spreek tot u over:

---

¹ Arnold Angenendt, *Liudger. Missionar – Abt – Bischof im frühen Mittelalter* (Münster, 2005), 88-90, 129. Zie voor Alcuin *Le Moyen Age et la Bible*, ed. Pierre Riché – Guy Lobrichon [Bible de tous les temps 4] (Paris, 1984), 60v, 154-57.

² Rodolphe Peter – Jean-François Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle. I. Écrits théologiques, littéraires et juridiques 1532-1554* (Genève, 1991), 58-63 (BC). In 1540 refereert Pierre de la Place in een brief aan Calvin aan ‘versionem Alcuini’ (A.-L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française* 6, 247 (ep. 870); CO 13, 681 (ep. 1425). Er is een brief van 24 augustus 1559 in afschrift waar in het briefhoofd ‘Ioannes Alcuinus’ staat. De editoren van de *Calvini opera* twijfelen aan de authenticiteit van het opschrift (CO 17, 610 (ep. 3104)).

Buiten- of binnenkant? Wat christenmensen kenmerkt.

In de aanloop naar de benoeming kreeg ik het zgn. *zelfbeeld* van de Vrije Universiteit en dat van de faculteit te lezen. Abraham Kuypers ideaal van wetenschap vanuit ‘de gereformeerde beginselen’ was al losgelaten. De Universiteit heet nu ‘een christelijke instelling met een sterk oecumenische opstelling’ en staat ‘in de bijbels geïnspireerde christelijke traditie’. Het christelijke karakter is in het zelfbeeld van de faculteit aangeduid als ‘protestants-christelijk’. Bij dat zelfbeeld wil ik vanmiddag aansluiten. Is het zelfbeeld van de VU vaag-minimalistisch of juist diep verankerd en kansrijk?

De leerstoel die ik mag bekleden heeft als doelstelling ‘het bevorderen van de studie in de geschiedenis van de Reformatie en het verspreiden van kennis van deze geschiedenis’. Deze leerstoel is binnen de faculteit der godgeleerdheid geplaatst in de onderzoeksgroep Dogmatiek & Oecumenica en verbonden met het International Reformed Theological Institute. Het gaat dus om kennisverspreiding in Nederland en aan buitenlanders.

Ik hoop mij te richten op het dogmenhistorisch aspect van de Reformatie van de 16^e eeuw. De meest voor de hand liggende bron van doordenking en verwoording van de geloofsleer zijn de belijdenissen en catechismi. Daarom koos ik vrij spontaan voor een kleine passage uit de Nederlandse geloofsbelijdenis die ik gewoon mooi vind: over *wat christenen kenmerkt* (of dat zou moeten doen).

Als ik het zo zeg, smokkel ik al een beetje. Eigenlijk staat er in artikel 29 NGB: waaraan kan je *leden van de kerk* herkennen? ‘Zij die bij de kerk horen, zijn te kennen aan de kenmerken van de christenen’. Ik noem dat ‘het menselijk gezicht’ van dat artikel. Over de kerk kan je nog theoretisch spreken. Zij krijgt gezicht in de leden. Over welke kenmerken gaat het?

1. ‘Het geloof’. (Dat moet zijn de inhoud van het christelijke geloof en ook hoe dat geloof een mens vormt.)
2. ‘Hieraan dat zij, na de enige Heiland Christus aangenomen te hebben, de zonde ontvluchten en de gerechtigheid najagen’. (Het gaat dus om overgave, omdat er zonder Redder niets verandert, terwijl er veel te winnen valt.)
3. ‘De ware God en hun naaste liefhebben.’ (Dat is het dubbele liefdegebod dat het leven religieus en ethisch stempelt.)

Het vervolg van de passage is uitwerking. Met accent op de strijd van het geloof tegen eigen zwakheid én schuilen bij de Heer Jezus. Daaraan zijn de leden van de kerken (met deze belijdenis) te herkennen. Het zijn immers de *kenmerken van de christenen*?!

Toch rijzen er vragen. Wordt hier een algemene typering gegeven waar elke christen, waar ook ter wereld, bij past? Is het een reflectie van de ‘gereformeerde mens’ uit de 16^e eeuw?³ Of is het een ideaal waaraan de ‘ware’ christen moet voldoen en dat niet tot een bepaalde tijd beperkt is?

Het is meer specifiek jezelf met het bijvoeglijk naamwoord van de kerkformatie voor te stellen. Iemand noemt zich katholiek of hervormd. Dan noem ik mij ‘gereformeerd’ en men noemt mij ‘vrijgemaakt’. Daar komt de aap uit de mouw, denkt u misschien. Dachten vrijgemaakten niet dat zij de enige ware kerk zijn? Tja, want dat is, zonder smokkelen, waar die passage uit Artikel 29 over gaat: de kenmerken van de christenen *waaraan ‘zij die van de (ware) kerk zijn’ te herkennen zijn*. (Tja, die De Boer is toch minder ruim ...)

---

³ Vgl. Mirjam van Veen, *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het ‘calvinisme’ in de Lage Landen* (Zoetermeer, 2009), 175-79.

Toch zult u moeten toegeven dat we met die kerk van Artikel 29 sámen een probleem hebben. Met de ‘Catholijcke ofte algemeyne Kercke, de welcke is eene Heylige vergaderinge der ware Christgeloovigen’ (art. 27). De verlegenheid over de kerk – gebroken in tien keer gereformeerd – tast de christennaam aan.

Of ligt het vandaag nog weer anders? Als ik mijzelf als christen voorstel, is dat voor mijn naaste anno 2009 misschien helemaal niet duidelijk. Misschien moeten we dat helemaal opnieuw en helemaal anders leren zeggen. Welk beeld hoop ik dat moslims in Nederland van mij als christen krijgen? En hier, aan de faculteit der godgeleerdheid.

Ik wil met u wat sprongen in de tijd maken. Terug naar de 1^e eeuw waar de naam christenen ons gegeven werd. Naar de 4^e eeuw, in wat het corpus christianum heet, de christelijke samenleving waarin kerk en staat – van zondag tot zaterdag – verweven zijn. Naar de 16^e eeuw en de wisselende omstandigheden van de gereformeerde kerken. En dan moet ik ook nog met u uit zien te komen bij vandaag, de 21^e eeuw, waarin christenen en kerken op zoek zijn naar identiteit in een seculiere samenleving.

1. Naamgever en naamgeving (Grieken en Romeinen)
2. Vijandbeeld en zelfbeeld (van Polycarpus tot Gregorius)
3. Herkenningsbeeld (Johannes Calvijn)
4. Kerkbeeld (Heinrich Bullinger)
5. Bescheiden zelfbeeld (Confessio Gallicana en Belgica)
6. Ambtsbeeld (Catechismus, Urzinus’ Schatboek, Olevianus’ uitleg)
7. Gebarsten beeld (notae electionis, Dordtse Leerregels)
8. Beeld van een kind (Jean Taffin)
9. Ethiek: spiritualiteit binnenste buiten

1. Naamgever en naamgeving

‘Het was in Antiochië, Syrië, dat de leerlingen voor het eerst christenen werden genoemd’ (Hd. 11:26). Die leerlingen zijn de mannen en vrouwen die Jezus Christus dé *Kurios* of hun Heer noemen.⁴

Op Palestijnse bodem is er sprake van ‘aanhangers van de weg’ (*hè hodos*), even exclusief als Jezus zich ‘De weg’ noemt (Joh. 14:6). Deze naam lijkt vooral in Israël te functioneren. Vanuit Saulus en de Joodse overheid gezien (Hd. 9:2), in de verstrooiing (19:23), in Jeruzalem zowel in Paulus’ mond (22:4) als bij Festus (24:22). De weg wordt door de Joden een secte genoemd (*hairësis*, 24:14), maar zal voor Joden die Jezus als Messias erkennen positieve, oudtestamentische klank hebben gehad: de weg die de HEER wijst. De oudchristelijke literatuur bevat de ethiek van de twee wegen, die van het leven en die van de dood (Didache 1-6; brief van Barnabas 18-20).

Niet zichzelf presenteren zich als ‘christen’, maar worden zo genoemd door hun stadgenoten. *Christianoi* heeft de klank van partijgangers, ‘aanhangers van Christus’ (zoals er ook *Hërooidianoï* zijn, Mc. 3:6; 12:13). De context wijst niet op een onvriendelijke bijklank.⁵ Barnabas en Saulus werkten een jaar lang in de gemeente ‘en

⁴ Naar regio en tongval werd Jezus wel de Galileëer (Mt. 26:69) genoemd, zijn leerlingen Galileëers (Mc. 14:70; Hd. 2:7). Naar ‘de Nazarener’ (Mc. 14:67, 70) of ‘Nazoreeër’ (Joh. 18:5-8) worden de leerlingen van Jezus in Judea ook wel ‘de richting van de Nazoreeërs’ genoemd (Hd. 24:5). Zie J. van Bruggen, ‘Nazoreeërs: de oudste naam voor christenen’, *Almanak Fides Quadrat Intellectum* 1973 (Kampen, 1973), 147-67.

⁵ Contra Simon J. Kistemaker die op grond van Hd. 26:28 en 1 Pet. 4:16 enerzijds oordeelt: ‘We are inclined to think that the enemies of the faith ascribed this name to the Christians’ en anderzijds de mogelijkheid openhoudt ‘that the believers carefully chose the name’ (*Exposition of the Acts of the Apostles* [New Testament Commentary] (Grand Rapids MI, 1990), 423).

gaven onderricht aan tal van mensen'. Deze groep valt op onder de bevolking van Antiochië en de leden krijgen een kenmerkende naam, *Christianoi*. Daar is het immers dat de Joods-christelijke gemeente voor het eerst naar buiten treedt.

Wanneer Lucas het moment van de naamgeving rustig registreert, mag daaruit wel afgeleid worden dat die naam intussen door de gemeenten aanvaard is.

Excurs: de lezing Chrēstianoī

In Hd. 11:26 staat in twee handschriften (van het Egyptische teksttype, eerst in de Sinaïticus) met een iets andere klinker: *Chrēstianoī*. Nu is de betekenis van het adjectief *chrēstos*: nuttig, bruikbaar, (moreel) goed (in tegenstelling tot *kakos*, slecht). Zo komt het ook in het Grieks van het Nieuwe Testament voor, bijvoorbeeld in het evangelie naar Lucas: 'Uw Vader is goed voor wie on dankbaar en kwaadwillig is' (6:35). 'De oude wijn is goed!' (Lc. 5:39). Een kwaliteit kan echter ook negatief geduid worden: goedzak, sukkel, braaf.⁶ In 1 Clemens 14.4 wordt *chrēstoi* eenvoudig gebruikt in de betekenis 'de oprechten' (aanhaling van LXX Prov. 2:21).

De variatie *Chrēstianoī* of *Christianoi* kan een kwestie van klankverschuiving zijn waarbij de *ē* in de eerste eeuw n.Chr. steeds meer als *i* ging klinken.⁷ Dit verschijnsel om eta en epsilon als jota (als in Nieuwgrieks) uit te spreken heet iotacisme en wordt in de Codex Sinaïticus veel gevonden. Er is weinig literair bewijs dat de naam door accentueren van klankverschil als nick-name gebruikt werd. Daar tegenover staat het gebruik bij klassieke auteurs.

De klankkleur van de naam *christianós* in de Romeinse wereld wordt duidelijk uit de klassieke auteurs van de 1^e eeuw na Christus' geboorte. Het uitgang *-ianos* is van Latijnse oorsprong.

- TACITUS (c.55-120) vertelt hoe Nero een groep mensen betichtte van de stadsbrand van Rome en hen gruwelijk strafte 'die, gehaat om hun schanddaden, het volk "christenen" noemde. 'De naamgever (*auctor nominis*) is Christus. Hij had door procurator Pontius Pilatus de doodstraf ondergaan toen Tiberius keizer was.'⁸ Tacitus' weergave van de feiten klopt met die van de geschriften van het Nieuwe Testament.
- De geschiedschrijver SUETONIUS (75-140) beschrijft het leven van keizer Claudius en de verbanning van de Joden uit Rome omdat deze 'op instigatie van Chrestus steeds onrust stookten'. Het lijkt denkbaar dat Suetonius een bekend agitator met de (veel voorkomende)⁹ naam Chrestus in Rome bedoeld. Een minder bekende figuur zou met 'impulsore [quodam] Chresto' aangeduid zijn. Gezien de bekendheid ligt het meer voor de hand dat Suetonius naar Jezus Christus verwijst, hetzij te goeder trouw, hetzij met spottende bijklank. Het lijkt mij niet waarschijnlijk dat Suetonius met deze naam in werkelijkheid Christus zou bedoelen als een (volgens hem) in het jaar 49 nog levende en in Rome optredende persoon. In zijn verslag van Nero's juridisch optreden noemt

⁶ John van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding* [CNT3] (Kampen, 2003), 257. In Hd. 26:28 zegt Agrippa tegen Paulus: u probeert mij in korte tijd *Christianos* te maken! De Sinaïticus leest ook hier en dus consequent *Chrēstianos*, evenals in 1 Pet. 3:16 (als enig handschrift).

⁷ P.M. Hensels spreekt in dit geval van 'foutieve schrijfwijze' (*Nieuwtestamentisch Grieks. Een beknopte grammatica* (Bussum, 2008), 21). Later komt ook de schrijfwijze *Chreitionous* voor, en wel in de majuskels B en (jongere versies van) D en papyrus 74 (*New Testament Greek Manuscripts. Variant Readings Arranged in Horizontal Lines Against Codex Vaticanus*, ed. Reuben Swanson (Sheffield – Pasadena LA, 1998), 197).

⁸ Tacitus, *Annales* XV 44: '... quos per flagitia invidos vulgus Christianos appellabat'. In het belangrijke handschrift Codex Mediceus 68 II is op fol. 38r oorspronkelijk *Chrēstinanoi* geschreven, terwijl daarna de eta in een jota veranderd is. Harald Fuch neemt aan dat de schrijver de eerste schrijfwijze in zijn bron vond en het zelf corrigeerde ('Tacitus über die Christen', in *Vigilae Christianae* 4 (1950), 65-93).

⁹ Vgl. Onomasticon II bij *Thesaurus Linguae Latinae* (1907-13), s.v. Chrestus.

dezelfde auteur immers dat de ‘Christiani, een slag mensen met een nieuw en boosaardig bijgeloof’ zware straffen ondergingen.¹⁰

- Ook keizer TRAJANUS (98-117) gebruikt de naam *Christiani*, en wel in zijn correspondentie met zijn stadhouder Plinius: ‘zij die als christenen bij u aangeklaagd werden’. Het is een soortnaam geworden die voldoende is voor een aanklacht. ‘Wie ontkend heeft dat hij christen is en dit duidelijk gemaakt heeft door aan onze goden te offeren, mag om zijn berouw gratie krijgen’.¹¹

Het is zeer de vraag of de naam (oorspronkelijk titel) Christus ooit als Chrestus opgevat is. Tacitus weet te melden dat de *auctor* van de naam Christus is. Flavius Iosephus schrijft over Jezus die veel Joden en veel Grieken voor zich won: ‘de *Christòs* was hij’. En hij voegt toe: ‘Nog is de naar hem genoemde groep van de Christenen niet verdwenen’.¹²

Tertullianus (c. 150-222) is de eerste christelijke auteur die met zijn retorische gaven het Latijn inzet. Hij legt uit dat de gehate naam *Christianus* afgeleid is van ‘zalving’ (*de unctione*). En ook dat die wel als Chrestianus uitgesproken werd, gevormd naar het woord voor ‘zachtheid of goedheid’, *de suavitate vel benignitate compositum est*.¹³ Maar dan zijn we al aan het eind van de 2^e eeuw. Nog een eeuw later schrijft Lactantius dat de naam Christus uitgelegd moet worden ‘wegens de fout van de onwetenden die deze met letterverandering Chrestus te noemen’.¹⁴

Kortom, de vorm Chrestianoi, in enkele handschriften bij Hd. 11:26 gevonden, lijkt een latere ontwikkeling. Eerst is *Christianoi* een groepsnaam, op Latijnse wijze gevormd van de naam van de leider en naamgever Christus (zoals men in Rome ook Caesareanen en Augustianen kende).

In de eeuwen na Christus’ opstanding wordt de christennaam van buitenaf gegeven en tot ultieme beschuldiging verheven. Door Christus’ volgelingen wordt de naam vereerd aanvaard en, zo mogelijk, nooit verloochend.

2. Vijandbeeld en zelfbeeld

Pas na de geschriften van het Nieuwe Testament zien we zwart op wit dat de gemeenten zich voor de benaming *christianòs* niet geschaamd hebben. Petrus had de gemeenten in Klein-Azië daartoe aangespoord: ‘Als u lijdt omdat u christen bent (*hoos christianòs*), schaaam u dan niet en draag die naam tot eer van God’ (1 Pet. 4:16, NBV). Deze aansporing geeft nog vooral het perspectief van de ánder weer. Het is bisschop IGNATIUS die in zijn brieven aan de kerken in klein-Azië schrijft, bijvoorbeeld, ‘dat ik gevonden moge worden in het gezelschap van de christenen in Efeze’.¹⁵ En: ‘Het is goed dat wij niet alleen *christianoús* genoemd worden, maar het ook zijn’.¹⁶ Ook gebruikt hij het substantief *christianismòs*, dat is het christelijk onderwijs (in tegenstelling tot *Ioudaïsmos*).¹⁷

Een belangrijke bron vormen de zgn. martelaarsacten. Zo’n acte is in de kern een uittreksel uit het proces-verbaal van wie in het Romeinse rijk terecht stond op de beschuldiging christen te zijn. Ik neem als voorbeeld de zaak tegen POLYCARPUS,

¹⁰ Suetonius, *De vita caesarum* V (Divus Claudius) 25.4; VI (Nero) 16.2. Vgl. over de duiding van Chrestus, een (in tegenstelling tot Christus) bekende roepnaam, ook J. van Bruggen, *Paulus. Pionier voor de Messias van Israël* [CNT3] (Kampen, 2001), 111, 299.

¹¹ Plinius, *Epistolae* X 97.

¹² Flavius Iosephus, *Antiquitates Judaicae* XVIII 64. Vgl. ‘Jezus die Christus genoemd wordt’ (XX 200).

¹³ Tertullianus, *Apologeticum* III 5.

¹⁴ Lactantius, *Divinarum institutionum* 4.7.4.

¹⁵ Ignatius, *Aan de Efeziërs* 11.2.

¹⁶ Ignatius, *Aan de Magnesiërs* 4.

¹⁷ Ignatius, *Aan de Magnesiërs* 10.1, 3; *Aan de Philadelphiërs* 6.1.

volgens Tertullianus door de apostel Johannes als bisschop van Smyrna aangesteld.¹⁸ In de ondervraging oefent de proconsul druk uit: ‘Want wat is er verkeerd aan Caesar Kurios te noemen, te offeren en zo voorts, en zo gered te worden?’ De ondervraging is voorbij wanneer de aangeklaagde ronduit zegt: *χριστιανός εἰμι*. Het vonnis wordt bekend gemaakt doordat een heraut in het midden van de arena driemaal roept: ‘Polycarpus heeft zelf gezegd dat hij christen is.’¹⁹ Waarbij het werkwoord *homologeō* gebruikt wordt, letterlijk: hetzelfde zeggen, maar in christelijk spraakgebruik hét woord voor belijden. In een ander proces tekent iemand er protest tegen aan dat de ondervraging alleen bestaat uit de vraag of de aangeklaagde christen was. De man is van geen enkele concrete misdaad beschuldigd, ‘terwijl hij slechts de naam christen als bijnaam erkende hebt u deze man bestraft’.²⁰ Hoe breed het verhaal van martelaarschap ook wordt uitgesponnen, deze kern blijft gelijk.

In de 2^e en 3^e eeuw groeide de christelijke beweging en verspreidde zich door het Romeinse rijk. We vinden echter geen bijzondere bezinning op de naam christen. Door de doop in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest God wordt een mens deel van de christelijke kerk, moeder van de gelovigen. De eenheid van de kerk (CYPRIANUS) heeft ook het aspect van collectiviteit. Zij is de *communio sanctorum*, gemeenschap van heiligen en aan de heilige sacramenten.

Bij AUGUSTINUS bijvoorbeeld vinden we vaker de naam *catholici* dan *christiani*. Hij onderscheidt de *catholici* van *schismatici*, *haeretici* en *iudaei*,²¹ en dat is prettig helder.²² In het grote debat over de geldigheid – en dus eenheid – van de doop, die buiten de (eenheid van de) katholieke kerk bediend is, onderstreept hij: de eenmaal bediende doop blijft geldig als iemand buiten de kerk dwaalt, en zo ook als die buiten de katholieke kerk bediend werd.²³ Geen herdoop dus. In zijn zeven boeken *De baptismo* tracht hij de erfenis van Cyprianus tegenover de Donatisten veilig te stellen. Want in Augustinus’ tijd is dit veranderd: er moet aandacht geschonken worden aan de kwaliteit van het christelijke leven.

Soms moet hij zich tegenover het Donatisch accent op heiligheid verweren. Bijvoorbeeld als zij tegen iemand zeggen: ‘Je was een goed mens, als je geen verrader was. Zorg voor je ziel, wees een christen!’ Augustinus werpt scherp tegen: ‘Wat een gemene waanzin. Wanneer een christen gezegd wordt: Wees een christen!, wat anders wordt er uitgemeten dan de ontkenning dat hij christen is?!’²⁴ Aan de andere kant wijst hij ook op de noodzaak van echte bekering: ‘Zoals bij een goede catechumeen de doop nog ontbreekt om het hemelrijk te grijpen, zo [mist] bij de slechte gedoopte de ware

¹⁸ Tertullianus, *De praescriptione haereticorum* 32.2.

¹⁹ *The Acts of the Christian Martyrs*, ed. Herbert Musurillo [Oxford Early Christian Texts] (Oxford, 1972), 10.

²⁰ Het martyrium van de heilige Ptolemaios en Lucius 16 (*The Acts of the Christian Martyrs*, 40).

²¹ Augustinus: ‘Diegenen zijn nog het meest ware Joden, die van Joden christenen zijn geworden ...’ in: Wessel H. ten Boom, *Provocatie. Augustinus’ preek tegen de Joden* (Kampen, 2006), 303.

²² Vgl. Aurelius Augustinus, *De strijd van een christen [De agone christiano]* (Budel, 2006), 74, 118. Eenmaal *christianus catholicus* in *De baptismo* 4.19.26 (ed. Herman-Josef Sieben, *Augustinus De Baptismo – über die Taufe* [Augustinus Opera – Werke 28] (Paderborn e.a.l., 2006) p. 226, r. 15). Ook gebruikt hij *pseudochristi* en *antichristi* (a.w., 172 r. 26).

²³ Vgl. Augustinus, *De baptismo* 5.3.3: ‘Si autem – sicut iam, ut arbitror, ex his quae in superioribus libris diximus manifestum est – etiam in haereticorum perversitate potest esse christiani baptismi integritas, si qui temporibus illis rebaptizaverunt nec tamen ab unitatis compagine recesserunt, eadem dilectione pacis poterunt ad veniam pertinere, qua Cyprianus etiam sine baptismo admissos ab ecclesiae muneribus non separari potuisse testatur’ (ed. H.-J. Sieben, 246 l. 6-12).

²⁴ Augustinus, *De baptismo* 2.7.10 (ed. H.-J. Sieben, 120 r. 15-18).

bekering.²⁵ Het is het katholieke karakter – in het oorspronkelijke Grieks: algemeen – van de christelijke kerk die aandacht voor staat en stand van de christen nodig maak. Over zichzelf zei Augustinus in het debat met de Donatisten in 411, voordat hij noemde wie hem tot bisschop aangesteld had: ‘Ik [...] ben een christen, een gelovige, ik neem God tot getuige, een katholiek (*homo sum christianus, fidelis, ... catholicus*) – de naam waarover wij tot nu toe discussiëren wie zo genoemd mag worden.’²⁶

In een preek over Lucas 9 (‘Wie zich schaamt voor mijn woorden ...’) zegt een eeuw later GREGORIUS DE GROTE (540-604): de mensen zeggen nu gemakkelijk ‘Wij schamen ons niet meer voor de Heer en zijn woorden, omdat wij Hem openlijk belijden! Zulke mensen antwoord ik dat er onder dit christelijke volk sommigen zijn die Christus daarom belijden omdat zij zien dat de overigen christen zijn. Want als Christus’ naam vandaag niet zo in de schijnwerper stond, zou de heilige kerk van Christus niet zoveel voorstanders (*professores*) hebben. Als bewijs van het geloof voldoet dus de uitgesproken erkenning niet, omdat de erkenning van een algemeenheid voor schaamte beschermt.’²⁷

Met ‘bewijs van geloof’ (*probatio fidei*) komen we in de buurt van de vraag naar kenmerken. Namelijk wanneer de publieke erkenning van de naam Christus gemeengoed geworden is. De prediker zegt het in de kerk recht voor zijn raap: ‘Er zijn namelijk sommigen die naar de naam van de christenheid beschouwd worden (*qui christianitatis nomine censentur*), maar het geloof van de christenheid niet bezitten (*sed christianitatis non habent fidem*).’²⁸

Bij maatschappelijke acceptatie en bevoordeling van het christelijk geloof verlegt zich het perspectief van de buitenstaander naar binnen. In de catholica is niet de vraag wie zich durft te uiten en volhoudt te belijden, maar wie of de christennaam wel een binnenkant heeft die echtheid aan het uiterlijk leven geeft.

3. Herkenningsbeeld – Johannes Calvijn

De passage waarvoor ik uw aandacht vraag staat in *Institutie* 4.1.8. Calvijn handelt over de zichtbaarheid van de kerk en haar kenmerken, de bekende *notae ecclesiae*.

Wanneer we *Institutie* 4.1.8 opslaan, springt de context, nl. de leer aangaande de kerk in het oog. Calvijn is bezig over de zichtbare kerk te schrijven. Terminologisch is belangrijk dat Calvijn niet steken blijft in de tegenstelling zichtbaar-onzichtbaar, zoals die bij Augustinus te vinden is. De term *ecclesia invisibilis* komt slechts één enkele keer voor. W.H. Neuser stelt voor het opschrift boven § 4.1.7 niet te geven als ‘Onzichtbare en zichtbare kerk’ (zoals ook W. van ‘t Spijker die geeft in navolging van O. Weber en F.L. Battles), maar als ‘De ware en zichtbare kerk’. De ware kerk heeft een zijde die alleen God kent. Wij hebben te maken met het zichtbare. In zijn college over Deuteronomium 12:1 onderscheidde Calvijn de *externa ecclesia* van de *arcana (quae vera est ecclesia, et quae censetur coram Deo)*.²⁹

De slotzin van § 7 is: ‘En zoals het nu voor ons noodzakelijk is om een onzichtbare kerk te geloven, alleen voor Gods ogen waarneembaar, zo wordt ons ook opgedragen om deze kerk - die omdat de mensen haar aanschouwen ook kerk genoemd wordt - hoog te houden

²⁵ ‘Sicut autem bono catechumeno baptismus deest ad capessendum regnum caelorum, sic malo baptizato vera conversio’, *De baptismo* 4.22.29 (ed. H.-J. Sieben, 232 r. 203).

²⁶ In Gest. Conl. Carthag. 3, 247 (CCSL 149a, 240 r. 5v; SC 224, 1184v, r. 5-8).

²⁷ Gregor der Grosse, *Homiliae in Evangelia – Evangelien-Homilien* II [Fontes christiani 28/2] (Frieberg e.a.l., 1998), 606, r. 8-14.

²⁸ Gregorius, *Homilia in Evangelia*, 610, r. 19-20.

²⁹ *Calvini opera omnia quae supersunt* (= CO) 41, 289.

en de gemeenschap met haar te onderhouden.³⁰ § 8 knoopt daaraan vast met de zin: ‘Daarom heeft de Here haar, voorzover het voor ons van belang was om haar te kennen, door zekere kenmerken en als het ware met tekenen ons aangewezen’ (*certis notis et quasi symbolis nobis designavit*).³¹ De lezer verwacht vervolgens een beschrijving van die kenmerken van de kerk, maar moet wachten tot § 9. Eerst acht Calvijn het nodig te benadrukken hoe hoog Gods kennis gaat en hoe beperkt ons inzicht is. Het is in dat kader dat hij over de leden van de kerk komt te spreken.

Wie het over Gods kerk heeft, spreekt altijd ook over de leden van de kerk zoals hij die ontmoet. Wij hebben niet te maken met de kerk op de wijze waarop alleen God die kent.

Wij hebben te maken met ‘de gehele menigte der mensen ... die belijden dat zij één God en Christus dienen. Door de doop wordt men ingewijd in het geloof in Hem. Door de gemeenschap van het avondmaal legt men getuigenis af van de eenheid in de ware leer en de liefde. Zij heeft overeenstemming in het Woord van de Here en zij onderhoudt de dienst, die Christus heeft ingesteld tot de prediking van het Woord’ (*Inst.* 4.1.7).

De kerk wordt dus zichtbaar in de leden. Doopsbediening aan hen, avondmaalsviering door hen, geloofsbelijdenis en eredienst. Dat zijn ‘zekere tekenen en als het ware kenmerken’.

Maar hoe kan dat de kerk van Christus zijn? Er zijn immers ook huichelaars? Dat blijkt in allerlei vormen van zonde die de kop opsteken. Wanneer het over de kerk gaat, kan je niet om de kerkleden heen. Sommige, ja, vele kerkleden - denk aan de Geneefse volkskerkelijke situatie - maken het moeilijk gelovig over de kerk te spreken.

Dat kan alleen, zegt Calvijn vervolgens in § 8, zo: ‘Het is een geheel bijzonder voorrecht van God zelf om te weten wie de zijnen zijn, zoals wij hierboven uit Paulus hebben aangehaald (2 Tim. 2:19).’ Daarom moeten wij niet te grote, kritische woorden spreken. ‘Want zij die volstrekt verloren schenen te zijn, geheel zonder hoop, worden door zijn goedheid op de weg teruggeroepen. En zij die schenen te staan, vaster dan anderen, komen dikwijls ten val.’ Beking en val, want de strijd van het geloof is gaande. Calvijn ziet de kerk op aarde in het verlengde van de verkiezingsleer, maar dan als Gods werk-in-uitvoering. Hij ‘kent ze, en Hij heeft hen van zijn teken voorzien, die noch Hem, noch zichzelf kennen. En Hij is de enige wiens ogen zien wie van hen die openlijk zijn teken (*signum*) dragen, zonder huichelarij heilig zijn en tot aan het einde zullen volharden.’ De boodschap is duidelijk: als je over de kerk in haar leden spreekt, wees dan voorzichtig en eerbiedig.

Toch kan je wel iets over de leden van de kerk zeggen. Daarom vervolgt Calvijn met de passage waarvoor ik in het bijzonder uw aandacht vraag.

‘Anderzijds echter heeft Hij er mee gerekend, dat het in zeker opzicht voor ons nuttig zou zijn om te weten wie wij als zijn kinderen zouden moeten beschouwen. Daarom heeft Hij zich in dit opzicht aangepast aan ons bevattingsvermogen. En omdat hier geloofs zekerheid³² niet noodzakelijk was heeft Hij in de plaats daarvan een zeker oordeel der liefde gesteld. En daardoor erkennen wij als leden van de kerk hen, die

³⁰ Inst. 4.1.7 (*Opera selecta* (= OS) V, 12, regels 5v. Ik gebruik *Teksten uit de INSTITUTIE van Johannes Calvijn*. Gekozen, vertaald en ingeleid door W. van ‘t Spijker [Sleutelteksten in godsdienst en theologie, deel 3] (Delft, 1987).

³¹ OS V, 12. W.H. Neuser leest deze zin alsof al over de *notae* van de gelovigen gesproken wordt (‘Calvin’s Teaching on the *notae fidelium*: An Unnoticed Part of the *Institutio* 4.1.8’, in: *Probing the Reformed Tradition. Historical Studies in Honor of Edward A. Dowey, Jr.*, ed. E.A. McKee and B.G. Armstrong, Westminster/John Knox Press, Louisville, Kentucky 1989, 84-85). Het gaat echter over *eam*, de kerk van 4.1.7.

³² Latijn: *fidei certitudo*. Niet te lezen als ‘zekerheid des geloofs’ (zoals in de soteriologie), maar als een zekerheid in geloof (als ten aanzien van een geloofszaak nodig is). Neuser overvraagt deze uitdrukking door te concluderen: ‘Assurance of faith is no sign’ (Calvin’s Teaching on the *notae fidelium*, 87).

zowel door de belijdenis van hun geloof als door het voorbeeld van hun leven, en ook door de gemeenschap van de sacramenten met ons dezelfde God en Christus belijden.³³

De genoemde trekken uit *Institutie* 4.1.7, die het uiterlijk van de kerk te zien geven, mogen ook als tekenen van de kerkleden opgevat worden. Daarop volgt een zin die de paragraaf verbindt aan de betooglijn van het hoofdstuk: ‘Omdat Hij zo goed wist dat het kennen van zijn lichaam noodzakelijk is voor onze zaligheid, heeft Hij te meer gewisse kentekenen (*certioribus notis*) der kerk bij ons aanbevolen.’ Zo blijft de inbedding van § 8 in de lijn naar § 9, ‘De kenmerken van de kerk’, duidelijk.

De tekst, zoals we die uit de *Institutie* naar de editie van 1559 citeerden, is aanmerkelijk bekort ten opzichte van 1536, de eerste uitgave. De geciteerde passage werd toen vervolgd met:

‘[...] ook al is er iets van onvolmaaktheid in hun zeden overgebleven (een volmaakte wordt hier immers niet gevonden), indien zij tenminste geen behagen vinden in hun gebreken en zichzelf daarin vleien. En van hen mogen wij het beste hopen, namelijk dat zij onder Gods leiding voortdurend vorderen op de weg van het goede, totdat zij, ontheven van alle onvolmaaktheid, de eeuwige zaligheid van de uitverkorenen bereiken. Door deze tekenen en kenmerken (*notis ac iudiciis*) omschrijft immers de Schrift voor ons de uitverkorenen van God, de kinderen van God, het volk van God, de kerk van God, opdat zij door ons gekend kunnen worden (*a nobis intellegi possunt*). Diegenen echter, die niet met ons in hetzelfde geloof samenstemmen of - ook al hebben zij de belijdenis op hun lippen - God verloochenen met hun werken - ofschoon zij Hem met de mond belijden -, vertonen daarmee allen met hun eigen kenmerken (*suas iudiciis*), dat zij thans geen leden van de kerk zijn. Wij zien er immers genoeg, die boos en verdorven zijn in heel hun leven, dronken van begeerte om te zondigen, verzonken in hun zondeslap.’³⁴

Nog sterker dan in 1559 staat in de 1536-editie de uitverkiezing op de voorgrond. Daar introduceert Calvijn de passage die in de laatste editie 4.1.8 is met de woorden: ‘Hoewel echter de uitverkorenen door ons niet met zekerheid van geloof te kennen zijn, beschrijft de Schrift zoals eerder is opgemerkt niettemin bepaalde zekere kenmerken, waarmee wij de uitverkorenen en de kinderen Gods onderscheiden van de verworpenen en vreemden, aangezien zij wil dat wij daarvan kennis dragen. Zo moeten dan met een soort oordeel der liefde als uitverkorenen en leden van de kerk beschouwd worden die ...’³⁵ En dan volgen de drie kenmerken. De *notae fidelium* mogen dus ook *notae electionis* genoemd worden. Hetzelfde is geïmpliceerd als Calvijn in 1559 inzet met de verwijzing naar 2 Timoteüs 2:19: ‘De Here kent de zijnen’.

Welke vaststelbare kenmerken van kerkleden heeft Calvijn nu genoemd? 1. Belijdenis van hun geloof, 2. het voorbeeld van hun leven en 3. de deelname aan de sacramenten. Diepere kennis is niet nodig. Het oordeel van de liefde (*charitatis iudicium*) voldoet om het

³³ Het nauwe verband tussen de kenmerken van de kerk en de leden treffen we bijv. ook aan in *Een corte undersouckinge des gheloofs* (1553) van de Nederlandse gemeente te Londen. De eerste vraag is ‘Hoe sydy in u herte versekerd, dat ghy een lidmaet der Ghemeynte Christi syt’. Later wordt gevraagd of allen kinderen Gods zijn die zich bij de uitwendige gemeente van Christus voegen. Van de kerken werden drie kenmerken opgesomd (*Reformierte Bekenntnisschriften* 1/3 (Neukirchen, 2007), 289, r. 11-13). Het antwoord is: nee, want er zijn ook hypocrieten. Maar diegenen zijn alleen kinderen Gods en levende lidmaten van de gemeente die zich ‘in de voormoemde teekenken’ eerlijk gedragen en oefenen, en die God om vermeerdering van de godzaligheid dagelijks bidden (*Reformierte Bekenntnisschriften* 1/3, 292, r. 25).

³⁴ CO 1, 75-76; OS I, 89-90.

³⁵ OS I, 89 (vertaling W. van ‘t Spijker, a.w., 93).

lichaam van Christus in de leden te kennen. Voor het kennen van de kerk heeft God kenmerken gegeven die meer zekerheid geven.³⁶

Hier is een waarschuwing op zijn plaats. De heldere *notae ecclesiae* hebben geen complement in even duidelijke *notae fidelium*. De theologische term *notae fidelium* is al een abstractie. Het gaat om actief, voorzichtig kennen. Niet om objectieve vaststelbaarheid. Mijns inziens legt W.H. Neuser teveel nadruk op de termen *nota* en *symbola, signatum habere* en *signum ferre*.³⁷

De drie tekenen of kenmerken zijn publiek zichtbare zaken van het christenleven. Daardoor treedt de kerk aan het licht. Dat publieke getuigenis moet in liefde aanvaard worden. Dat houdt in dat we ervan uitgaan dat het hart voor God bij onze broeders en zusters op de rechte plaats zit, omdat hun belijdenis en leven dit niet weerspreken. Correspondentie met de kenmerken van de kerk is er, omdat zij de prediking horen, de sacramenten gebruiken en niet onder de tucht staan. En zo zijn we weer bij Calvijns doel: het kennen van en leven in de echte kerk van Christus, met haar leden.

Tot zover de bespreking van Calvijns voorzichtige schets van *notae fidelium*. God kent de binnenkant, het hart van de zijnen. De uiterlijke kenmerken van kerkelijk leven mogen geacht worden het innerlijk van mijn naaste te reflecteren.

4. Kerkbeeld – Heinrich Bullinger

In Bullingers eerste preek in het vijfde deel van de Decaden, *De sancta catholica ecclesia*, noemt hij haar kenmerken. De verkondiging van de zuivere leer en het juiste beheer van de sacramenten zijn de *primariae ac potentissimae notae of ook externae notae*. Naast deze *externae* zijn er ook *internae notae*, zoals hij eerder de kerk zelf als enerzijds zichtbaar en extern (*visibilis et externa*) te bezien, anderzijds als *invisibilis et interna* typeerde.³⁸ Welke zijn de kenmerken van het innerlijk leven van de kerk (in haar leden)?

‘Hierin zie je het werkelijke beeld van Gods kinderen. Dat zijn: de gemeenschap van de Geest van de Heer, het oprechte geloof en de dubbele liefde. Hierdoor worden de gelovigen als ware en levende leden van Christus eerst aan het hoofd Christus verbonden, daarna aan alle leden van het lichaam van de kerken. En deze overweging heeft in de eerste plaats betrekking op het kennen van de ware kerk van God.’³⁹

³⁶ In Inst. 4.1.9 onderscheidt Calvijn opnieuw tussen de kerk en haar leden. De context is dan echter het contact met een andere kerk dan die ter plaatse. Dan heeft de erkenning van die kerk voorrang boven het oordeel dat sommige leden oproepen. ‘De manier waarop wij privé personen beoordelen verschilt trouwens van die waarop wij de kerken beschouwen. Want het kan voorkomen dat wij hen, die wij in geen enkel opzicht de gemeenschap met de vromen waardig keuren, toch als broeders moeten behandelen en als gelovigen beschouwen vanwege de gemeenschappelijke overeenstemming met de kerk, waardoor zij in het lichaam van Christus gedragen en geduld moet worden. Naar ons oordeel (*suffragium*) erkennen wij zulke mensen niet als leden van de kerk. Maar de plaats die zij onder het volk van God innemen laten wij hun, totdat deze hun naar recht en wet ontnomen wordt. Maar over de schare op zichzelf moet men anders oordelen’, wanneer de kenmerken van de kerk er gevonden worden (OS V, 14).

³⁷ W. van ‘t Spijker geeft (de Duitse vertaling van O. Weber en de Engelse van F.L. Battles volgend) boven 4.1.8 het opschrift ‘Beperktheid van ons oordeel’. W.H. Neuser kiest daar tegenover voor de ‘characteristics of the believers’ of ‘characteristics of the members to be found in the visible church’ (Calvin’s Teaching on the *notae fidelium*, 84). Daarmee geeft hij teveel accent aan de *notae*, die pas in de tweede helft aan de orde komen.

³⁸ Dit tractaat over de heilige, algemene kerk bevat bekende onderscheidingen als die tussen *ecclesia triumphans* en *milicans* en tussen enerzijds *electi et veri suis mebro* en de huichelaars aan de andere kant. Vervolgens komt Bullinger over de kerk als *visibilis et externa* en *invisibilis et interna* te spreken (Heinrich Bullinger Werke 3/3.2 Decades 4,3-5,10, ed. Peter Opitz (Zürich, 2008), 740-49).

³⁹ ‘[...] in his ergo est verus typus filiorum dei. Sunt autem communio spiritus domini, fides sincera et charitas gemina. His enim fideles vera et viva Christi membra primum quidem capiti Christo, deinde omnibus membris corporis ecclesiastici coniunguntur (Heinrich Bullinger Werke 3.2, 751). A.D.R. Polman geeft in *Onze Nederlandsche geloofsbelijdenis*, 3e deel (Franeker, z.j.) een paragraaf bij art. 28 over het ambt aller de gelovigen (303-308), beschrijft art. 29 c (329v) en noemt dat Heinrich Bullinger ‘enige in-

Daarom kan Bullinger in een samenvatting ook zeggen: ‘Uit al deze dingen is duidelijk dat de kenmerken van de ware en levende kerk van Christus zijn: de gemeenschap met de Geest van Christus, het oprechte geloof en de christelijke liefde, zonder welke niemand aan dit geestelijke lichaam deelheeft. Uit deze zal men ook makkelijk beoordelen of jij ook deelgenoot van de kerk bent of niet.’⁴⁰

Fritz Büsser concludeert: als men Bullingers woorden over de inwendige tekens (als vruchten van de uiterlijke kenmerken) naast inhoud en zin van de bijbelteksten legt, komt de conclusie onstuitbaar op dat hij hier zeer duidelijk over een derde kenmerk van de kerk spreekt.⁴¹

Nog duidelijker wijst Peter Opitz in zijn studie over de Decaden aan hoe Bullinger het onderscheid tussen zichtbare en onzichtbare kerk ook als *externa* en *interna ecclesia* aanduidt. Daarom kan hij ook tussen *externae* en *internae notae* onderscheiden. Zelfs de uiterlijke kenmerken zijn meer dan objectieve verschijnselen: het gaat niet alleen om *administratio* (bediening) van de sacramenten, maar ook om *participatio* aan het avondmaal. ‘Während die äusseren notae der ganzen Kirche gelten, im “eigentlichen” sinn allerdings nur den wahrhaft Glaubenden, spricht Bullinger im Blick auf letztere von “inneren” notae, welche die äusseren notae erst “fruchtbar machen” und zur Not auch ohne diese bestehen können.’⁴² Mijn conclusie is: de *notae internae* horen bij de kenmerken van de kerk en wijzen op het innerlijk leven zoals dat in de zichtbare kerk behoort te bestaan en in de *interna ecclesia* werkelijkheid is. Dus hebben de kenmerken ecclesiologische betekenis. Maar ook een pneumatologisch en christologisch aspect, zoals Opitz schrijft: ‘Bullinger erläutert diese “inneren” Kennzeichen der wahren Kirche in der Folge als Wirkung der pneumatischen Christugemeinschaft ...’ Het onderscheid tussen *notae externae* en *internae* komt overeen met dat tussen Woord en Geest.⁴³

De kenmerken van het innerlijk leven van de kerk en van haar leden vallen samen. Je kent de kerk aan haar leven en aan haar leden. Hier zijn we nog in de stadreformatie waar, zeg maar, de catholica zich plaatselijk voortzet. Ook als gemengd lichaam.

5. Bescheiden zelfbeeld – Confessio Gallicana en Belgica

Heeft het gedachtegoed van Calvijn en Bullinger een weg gevonden naar de confessies? Artikel 27 van de Confessio Gallicana begint op dezelfde wijze als artikel 29 NGB: we behoren zorgvuldig te onderscheiden welke de ware kerk is. Daarop volgt deze zin:

‘Wij zeggen dan naar het Woord van God dat zij is de vergadering van de gelovigen die met elkaar overeenstemmen in het volgen van dit Woord en de ware godsdienst die daarvan afhangt, en die daarvan al de tijd van hun leven gebruikmaken, groeiend en zich bevestigend in de vreze Gods, zoals zij het nodig hebben te vorderen en steeds voorwaarts te gaan. Bovendien, al spannen zij zich nog zo in, zij moeten onophoudelijk hun toevlucht nemen tot de vergeving van hun zonden.’⁴⁴

Tenslotte wordt gesteld dat er onder de gelovigen ook hyprocieten en goddelozen zijn. ‘Maar hun boosheid kan de aanspraak op de naam kerk niet uitvlakken’. De plaats van de

---

wendige tekenen die alleen voor de godzaligen zijn’ kende (328). Zie ook de Hongaarse confessie (331v, 339) die veel verwantschap met de Gallicana heeft (*Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, ed. E.F.K. Müller (Leipzig 1903), 429, art. 8 (De veris Ecclesiae membris)).

⁴⁰ Bullinger, *Werke* 3.2, 753, r. 24-28.

⁴¹ F. Büsser, ‘Der “oekumenische Patriarch” der Reformation. Bausteine zu Bullingers Lehre von der Kirche’, in: *Ordentlich und fruchtbar. Festschrift für Willem van ‘t Spijker*, eds. W.H. Neuser, H.J. Selderhuis (Leiden: J.J. Groen, 1997), 75 (69-78).

⁴² Peter Opitz, *Heinrich Bullinger als Theologe. Eine Studie zu den ‘Decaden’* (Zürich, 2004), 428v.

⁴³ Opitz, *Heinrich Bullinger als Theologe*, 429.

⁴⁴ *De Nederlandse geloofsbelijdenis*, 124, linker kolom. De tekst is vrijwel identiek aan het ontwerp dat Calvijn schreef, cf. CO 9, 748v (art. 23). Zie ook de tekst uit 1557 *Au roy*, in: CO 9, 718, 3e alinea.

passage over de kerkleden is anders dan in de NGB: hier gaat het de eerste van alle artikelen over de kerk. De term ‘kenmerken van de christenen’ ontbreekt, maar zowel de plaats als de strekking is identiek aan Calvijns betoog in Institutie 4.1.7-8.

Ter vergelijking, in de confessie van Genève gaan dat de kenmerken van de kerk voorop. Die zijn echter zo getoonzet dat naast de prediking ook het horen naar het Woord staat. ‘[N]ous entendons que la droicte marque pour bien discerner l’Eglise de Jesuchrist est quant son saint Evangille y est purement presché, annoncé, escouté et gardé; quant ses sacremens sont droictement administrez, encores qu’il y ayt quelques imperfections et fautes, comme tousjours il y en aura entre les hommes.’⁴⁵ Prediken en horen, verkondigen en bewaren zijn twee zijden van dezelfde zaak. De *notae ecclesiae* zijn geen statische grootheden, geen ambtstvotrekking zonder gemeente.

Ontbrak de term *notae fidelium* in de Gallicana, Nederlandse Geloofsbelijdenis heeft iets dergelijks wel. Het verband van de alinea in het geheel van artikel 29 is duidelijk: ‘Ende aengaende de gene, die vande Kercke zijn, die kanmen kennen uyt de merck-teecken der Christenen.’⁴⁶ Het gaat, na de merktekenen van de kerk, ook over de kenbaarheid van de kerk in haar leden. ‘Christenen’ is niet een bredere omschrijving dan ‘kerkleden’, maar is als synoniem bedoeld.

Nog eens: wat zijn die kenmerken? Die blijken niet gemakkelijk uit te spellen of te onderscheiden en als afzonderlijke *notae* te tellen. De drie die Calvijn noemde (belijdenis, levenswandel, deelname aan de sacramenten) waren objectief vaststelbare, uiterlijke zaken. De Nederlandse geloofsbelijdenis geeft - een stap verder dan de Gallicana - innerlijke geloofszaken.

Hier moeten we bijzonder letten op het adres van dit zelfbeeld, nl. de overheid die de katholieke kerk, zoals zij door Rome geregeerd wordt, steunt en die de protestanten als staatsgevaarlijk beschouwt. Hoe moet men de leden van de gereformeerde kerken in het publieke domein van de laat 16^e eeuw zien? Let dan alstublieft op wat christenmensen kenmerkt. Dat zijn innerlijke zaken met een publieke uitstraling.

1. Het geloof. Het volgende woordje ‘ende’ is mogelijk explicatief: dat wil zeggen ... De oudste Nederlandse druk heeft: ‘ende worden daeraen bekend, dat zij ...’ In dat geval is het geloof de samenvattende term. Dit hoeft niet als *fides qua*, maar kan ook als *fides quae* opgevat worden: het christelijke geloof, de religie. Die bestaat in het aangenomen hebben van de enige Zaligmaker Jezus Christus. Geloof heeft geen wapens in handen.

2. Het leven naar het dubbele liefdegebod en strijd tegen de zonde zijn niet staatsgevaarlijk, maar goed voor de samenleving (‘en hieraan dat zij, na de enige Heiland Christus aangenomen te hebben, de zonde ontvluchten en de gerechtigheid najagen, de ware God en hun naaste liefhebben, niet naar rechts of links afwijken en hun oude mens met zijn werken kruisigen’).

3. Strijd tegen zwakheid, de toevlucht nemend tot de vergeving in Christus, drukt uit: we kijken niet op medelanders – van andere religie dan de gereformeerde – neer alsof wij een klasse apart zijn (‘Dat wil echter niet zeggen dat er geen grote zwakheid meer in hen zou zijn, maar door de Geest strijden zij daar elke dag tegen, hun leven lang. Zij nemen voortdurend hun toevlucht tot het bloed, de dood, het lijden en de gehoorzaamheid van de Here Jezus, in wie zij de vergeving van hun zonden hebben door het geloof in Hem’). Dit is dezelfde sloterkenning als we in het artikel uit de *Gallicana* tegenkwamen.

Excurs: een verschuiving?

⁴⁵ CO 9, 93 en 698.

⁴⁶ *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten, met inleiding en tekstvergelijkingen*, J.N. Bakhuizen van den Brink, 2e druk (Amsterdam, 1976), 125.

Wilhelm Neuser publiceerde de studie ‘Calvin’s Teaching on the *notae fidelium*: An Unnoticed Part of the *Institutio* 4.1.8’.⁴⁷ Aan het eind stipte hij de ‘Wirkungsgeschichte’ van Calvijns spreken over de kenmerken van de gelovigen aan en wees kort op artikel 29 NGB. Die verwijzing introducerend stelt hij: ‘We can say in a preliminary way, however, that it is certain that Calvin did not himself teach - nor did he wish to teach - a pietistic *ordo salutis*’.⁴⁸ Vervolgens citeerde hij art. 29c en concludeerde: ‘The meaning of these marks as explicated in this later confession, however, has shifted when viewed alongside Calvin’s earlier treatment’.⁴⁹ Wat houdt deze betekenisverschuiving bij Guido de Brès ten opzichte van Calvijns in? ‘For Calvin, as we have pointed out, these marks are the outer, visible signs of the Christian life, while this later creed applies them in a pastoral vein. In other words, this later document considers these marks as representing faith as a whole, rather than functioning as the outward manifestation of faith as Calvin interpreted them.’ Calvijns vatte in de kenmerken het geloof naar zijn zichtbare ‘buitenkant’, het leven van de christenen. De NGB verinnerlijkt het geloof en benadrukt de onzichtbare kracht.

F.L. Rutgers besprak een eeuw geleden de betekenis die Calvijns aan de leden van de gemeente toekeende in de ondertekening van de geloofsbelijdenis, in het ambt van ouderling en in de approbatie van de beroeping van predikanten. In dat kader stipt hij aan dat Calvijns enige kenmerken noemt.⁵⁰ De eerste is: de belijdenis van het geloof. De tweede: een christelijke levenswandel. Uitgaand van de *Institutie* in de editie van 1536 noemt Rutgers wel de passage die correspondeert met wat in 1559 *Institutie* 4.1.8 werd,⁵¹ maar bespreekt die niet inhoudelijk.

Heeft er een accentsverschuiving plaatsgevonden van Calvijns en de *Confessio Gallicana* naar De Brès en de Belgica? Bij Calvijns zijn de uiterlijke kenmerken van de kerkleden gericht op het kennen van de kerk, in zwakheid, maar als van God gegeven. Mijns inziens is de verinnerlijking, die artikel 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis kenmerkt, gericht aan een wantrouwende overheid en getoonzet als tegenbeeld van het anabaptisme. Tegenover de hyperkritische kijk van sommige Wederdopers op de heiligheid van de kerk in haar leden, blijven gereformeerden de kerk tekenen als een gemengd lichaam (met Augustinus) dat haar plaats in de samenleving inneemt en waarin de strijd van het geloof - en niet de bereikte volmaaktheid - wezenlijk is.⁵² Geloof en liefde, spiritualiteit en ethiek, zijn binnen- en buitenkant van de christenmens. Daar zou je kerkmensen aan moeten kunnen herkennen. En zo de kerk die ook echt kerk is. Hier spreekt de kerk die in het opgebroken corpus christianum opnieuw in de verstrooiing is.

⁴⁷ ‘Calvin’s Teaching on the *notae fidelium*: An Unnoticed Part of the *Institutio* 4.1.8’ in: *Probing the Reformed Tradition. Historical Studies in Honor of Edward A. Dowey, Jr.*, ed. E.A. McKee and B.G. Armstrong (Louisville KY, 1989), 79-95.

⁴⁸ Hij stelt dat met een beroep op C. Graaflands overtuigende studie ‘Hat Calvin einen Ordo salutis gelehrt?’, in: *Calvinus ecclesiae Genevensis custos. Die Referate des Internationalen Kongresses für Calvinforschung, vom 6. bis 9. September 1982 in Genf*, ed. W.H. Neuser (Frankfurt am Main e.a., 1984), 221-244. In Nederlandse vertaling (NB. zonder noten) verscheen deze studie ‘Heeft Calvijns een bepaalde orde des heils geleerd?’ in: *Verbi Divini Minister. Een bundel opstellen over de dienaar en de bediening van het goddelijke Woord, aangeboden aan L. Kievit* (Amsterdam, 1983), 109-127.

⁴⁹ A.w., 92v.

⁵⁰ F.L. Rutgers, *De betekenis der gemeenteleden als zoodanig volgens de beginselen, die Calvijns, toen hij openlijk optrad, heeft ontwikkeld en toegepast*, (Amsterdam, 1906), 16, 18 (op basis van de teksten in noot 8).

⁵¹ CO 1, 75; OS 1, 89.

⁵² ‘Het is omdat de Wederdopers deze Schriftwaarheid loochenden en diengevolge het aanwijzen van de ware kerk praktisch onmogelijk maakten (want een volmaakte kerk zal er tot het einde der dagen toe niet zijn) dat de Brès in ons art. 29, na de kenmerken er ware kerk te hebben genoemd, terstond een stukje wijdde aan de kerkleden. Hij volgde daarin het voorbeeld van Calvijns in Inst. IV, 1 en in de *Gallicana*, art. 27, blz. 80’ (C. Vonk, *De voorzeide leer*, deel IIb, De Nederlandse geloofsbelijdenis art. 22-24 en 27-37 (Barendrecht, 1956), 141).

Symbool-historisch beschouwd, kan art. 29c als een uitwerking van de *sanctorum communio* opgevat worden. En wel in de complexe realiteit van het corpus christianum en de godsdienststrijd van de 16^e eeuw. De gemeenschap der heiligen in het Apostolicum, gelezen als de geloofsgemeenschap van kerkleden in Christus en als appositie bij het artikel over de kerk.⁵³

6. Ambtsbeeld – Heidelbergse Catechismus

Bij de vraag naar de kenmerken van een christen komt ook zondag 12 van de Heidelbergse Catechismus in gedachten. De naam Christus wordt verklaard uit de zalving in Israël. Dat is de verbindende schakel tussen de drie oudtestamentische functies en van de drie ambten naar de ene persoon van Christus: Hij is hoogste profeet, enige (hoge-)priester, eeuwige koning en dus de ultieme vervulling. In de geschiedenis is dikwijls van een tweevoudig ambt van Christus sprake, het priesterlijke en koninklijke.⁵⁴ MARTIN LUTHER werkt vooral het priesterschap van alle gelovigen uit doordat hij het volmachtsprincipe niet langer exclusief aan het ambt bindt.⁵⁵ Calvijn voegt daar in de Catechismus van Genève het profetische ambt aan toe en is daarin gevolgd door ZACHARIAS URSINUS in diens Catechismus Maior (v/a 59) en Minor (v/a 20).⁵⁶

Vraag en antwoord 32 van de Heidelberger is het spiegelbeeld. Omdat de kerk Christus als de Gezalfde belijdt betekent de naam christen: ‘dat ik door het geloof een lid van Christus ben en zo deel heb aan zijn zalving’. Christus’ aanstelling door de Vader en zalving door de Geest (in de doop) worden in ons weerspiegeld in ons deelhebben aan Christus’ lichaam en aan zijn zalving (en per implicatie via Christus aan de Vader en via zijn zalving aan de Geest). Daarom vinden de drie ambten van Christus een spiegeling in het christenleven. Zij zullen 1. zijn naam belijden, 2. zichzelf als levend dankoffer aan Hem wijden en 3. met een vrij en goed geweten in dit leven tegen zonde en duivel strijden en na dit leven met Hem heersen.

In latere vertalingen is aan deze drie aspecten expliciet toegevoegd: als profeet, priester en koning.⁵⁷ Voor de spiritualiteit zal het wel verschil maken of je v/a 32 met of zonder vermelding van de drie ambten bij de christennaam noemt. De oorspronkelijke tekst van de Heidelbergse heeft deze explicatie niet. Wel komt Ursinus in zijn uitleg erover te spreken dat ‘Christus zijn profetische, priesterlijke en koninklijke taak (*munus*) aan ons meedeelt.’⁵⁸ Hij spreekt ook van een waardigheid (*dignitas*) en een ambt (*officium*).

Boeiender nog is de uitleg van CASPAR OLEVIANUS in zijn boek *Vester Grundt* (1567), zijn uitleg van het Apostolicum, gekoppeld aan Zondag 8-24 van de Catechismus maar met eigen compositie van vragen en antwoorden. Hij spreekt pagina’s lang over betekenis en troost (*nutz und trost*) van het rijk van Christus, van zijn priesterambt en zijn leraarschap. De vierde betekenis van Christus als leraar is bijvoorbeeld dat Hij zijn leerambt en de kracht van de heilige Geest niet voor zichzelf houdt, maar aan zijn gehele lichaam

⁵³ Zie over de interpretatiegeschiedenis van dit artikel: G.P. Hartveld, *Patronen van interpretatie* (Kampen, 1966), 10-15.

⁵⁴ Zie voor een korte schets W. Verboom, *De theologie van de Heidelbergse Catechismus. Twaalf thema’s: de context en latere uitwerking* (Zoetermeer, 1996), 112-16.

⁵⁵ Klaus Peter Voß, *Der Gedanke des allgemeinen Priester- und Prophetentums. Seine gemeindetheologische Aktualisierung in der Reformationszeit* (Wuppertal-Zürich, 1990), 45v.

⁵⁶ Vgl. Zacharias Ursinus in vijf vragen: Quid nomen Christi significat?, Quo unctionis genere unctus est?, Quare Prophetam dicis?, Quid eius Sacerdotium?, Quid est eius regnum? (*Catechesis, summa theologiae* in: *Opera theologica* 1, red. Quirinius Reuter (Heidelberg, 1612), 15), uitgewerkt in *Explicationes Catecheseos Palatinae, sive corpus Theologiae*, in: *Opera theologica* 1, 141-44.

⁵⁷ *De Nederlandse belijdenisgeschriften*, ed. Bakhuizen van den Brink, 168v. Toevoeging bijv. in *Gereformeerd Kerkboek van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)* in Nederland (Heerenveen, 2006).

⁵⁸ Ursinus, *Explicationes Catecheseos Palatinae, sive corpus Theologiae*, in: *Opera theologica* 1, 144-47.

meedeelt. Hij maakt ons op twee manieren tot profeten. Ten eerste door in zijn kerken leraars te geven door wie Hij ons tot zijn huisgenoten en leerlingen maakt. Ten tweede doordat Hij deze leerlingen, ook als zij het openbaar ambt van prediking en sacramenten niet dragen, het profetische of leerambt uitoefenen, nl. door met belijdenis van het geloof God te prijzen, door hun huis te onderwijzen en door hun naaste op te bouwen in de Heer.⁵⁹

Tenslotte stelt Olevianus de vraag: ‘Nu je gezegd hebt waarom Gods Zoon, in het vlees geopenbaard, Christus – dat is een gezalfde – genoemd wordt, maak nu ook duidelijk waarom wij christenen genoemd worden?’ Antwoord: gelovigen werden eerst broeders genoemd, nl. van Gods Zoon. Later, in Antiochië, werden zij christenen genoemd. ‘Wij worden christenen genoemd omdat wij geloven in Christus en op zijn naam gedoopt zijn.’ Het geloof in Christus is zelf de zalving die wij van Christus ontvangen hebben. En wel tot koningen, priesters en leraars als leden van Christus die de geestelijke gaven van haar hoofd ontvangen.⁶⁰

De uitleg van de christennaam in het spoor van Zondag 12, Heidelbergse Catechismus, en in de latere uitwerking van Ursinus en Olevianus legt een eigen accent in de gereformeerde traditie, vooral naarmate de explicatie van het een drievoudig ámbt van christenen aan de (te memoriseren) tekst toegevoegd wordt. In andere context kon die zelfs tot ambtstheologie ontwikkeld worden.

De koppeling aan het kennen van de kerk ontbreekt in Zondag 12. Alle nadruk ligt op de band tussen Christus en de christen waarbij het innerlijk leven niet slechts in levensstijl, maar zelfs in taakstelling uitkomt. Navolging van Christus krijgt maatschappelijk gestalte.

7. Gebarsten beeld – notae electionis

Calvijs ecclesiologie is deels vanuit de verkiezingsleer gedacht.⁶¹ Hij brengt de kenmerken van de kerkleden ter sprake omdat alleen de Here kent wie de zijnen zijn. Calvijn spreekt ook over de *notae* van de verkiezing. Ligt hier het gevaar op de loer dat mensen kenmerken in zichzelf gaan zoeken?

Met betrekking tot de persoonlijke zekerheid van de verkiezing spreekt Calvijn van *testimonia*, *tessera*, *signa*,⁶² *testificationes*⁶³ of *notae electionis*. God, die de tekenen geeft, spreekt daarin ook zijn verkiezende liefde uit. Zo schrijft Calvijn in Inst. 3.21.7: ‘Verder stellen wij vast dat bij de uitverkorenen de roeping een getuigenis (*testimonium*) is van hun uitverkiezing. Dat verder de rechtvaardigmaking een tweede teken is, waardoor zij hun geopenbaard wordt (*manifestandae symbolum*), totdat men komt tot de heerlijkheid waarin haar vervulling gelegen is.’⁶⁴ Deze tekenen zijn een gave van God om ons persoonlijk tot rust en vertrouwen in onze uitverkiezing door God te brengen. Ook de gaven van de heilige Geest kan hij ‘haast zegels (*quasi sigilla*) van de verborgen verkiezing’ noemen.⁶⁵

⁵⁹ Caspar Olevianus, *Der Gnadenbund Gottes 1590. Facsimile-Edition mit einem Kommentar*, ed. Gunther Franz, J.F. Gerhard Goeters, Wilhelm Holtmann (Köln-Bonn, 1994), 52.

⁶⁰ Olevianus, *Fester Grundt*, in: *Der Gnadenbund Gottes*, 53v.

⁶¹ Cf. D.N. Wiley, ‘The Church as the Elect in the Theology of Calvin’, in: *John Calvin & the Church. A Prism of Reform*, ed. T. George (Louisville Ky, 1990), 96-117; W. van ‘t Spijker, ‘Verkiezing en kerk’, in: *Hoe staan wij ervoor? Actualiteit van het belijden*, red. J. Kamphuis, W. van ‘t Spijker, C. Trimp, W.H. Velema (Barneveld, 1992), 164-169.

⁶² Comm. op 2 Thess. 2:13, in: CO 52, 205.

⁶³ Inst. 3.24.1: de roeping als *testificatio* (OS IV, 410).

⁶⁴ OS IV, 379. W. van ‘t Spijker noemt de vruchten van de verkiezing: roeping, rechtvaardiging, heiliging en verheerlijking (‘Verkiezing en kerk’, 164). Zie ook: A.D.R. Polman, *De Praedestinatieleer van Augustinus, Thomas van Aquino en Calvijn. Een dogmahistorische studie* (Franeker, 1936), 366-374.

⁶⁵ Comm. op Phil. 4:3, in: COR 2/16 (= *Ioannis Calvini opera omnia denuo recognita*), vol. XVI (Genève, 1992), 371.

Roeping, de gave van het geloof, de rechtvaardigmaking door de verdienste van Christus, het leven in heiliging: het zijn allemaal tekenen of getuigenissen van God die zijn werk aan ons verricht. Zo schakelen de kenmerken van de verkiezing met die van de christenen. Beide raken elkaar als Calvijn de uitdrukking *notae adoptionis* gebruikt. In persoonlijke overweging mogen de kinderen Gods zijn werk in zich vaststellen. Daarom kunnen de Dordtse Leerregels identieke kenmerken van de christenen beschrijven die uit de bekering voortvloeien. De vruchten van de uitverkiezing zijn 'het ware geloof in Christus, kinderlijk ontzag voor God, droefheid naar Gods wil over de zonde, honger en dorst naar de gerechtigheid' (DL III/IV 12).⁶⁶ Ook de schakeling met de *notae ecclesiae* is duidelijk. Als de christenen de genademiddelen gebruiken wordt hun geloof en de troost van de verkiezing versterkt (Dordtse Leerregels V 14).

We raken met de *notae electionis* op een ander spoor dan de kenmerken van de christenen in Artikel 29 NGB aangeven. De voorafgaande behandeling van het geloof, dat in rechtvaardiging en heiliging gestalte krijgt, heeft niet tot een *ordo salutis* geleid (art. 22-24). Het aspect van de uitverkiezing is in de gereformeerde confessies onderscheiden van het ecclesiologische. W. van 't Spijker brengt de kenmerken van de verkiezing en die van de christenen bij elkaar: 'De gereformeerde traditie bevat een waardevol element doordat zij de openbaring van de verkiezende genade in het werk van de Geest herkenbaar maakt aan twee reeksen van kentekenen.'⁶⁷ Mijns inziens veroorzaakt het kortsluiting wanneer die twee door elkaar raken. Bij de kenmerken van de verkiezing gaat het immers over de gelovige zelf: hoe hij zekerheid van zijn heil krijgt. Bij de kenmerken van de christenen ging het juist (bij Calvijn) over de ander in de kerk, over de binnenkant van de kerk (Bullinger), of over het beeld dat de ander naar wij hopen van ons zal hebben (Nederlandse geloofsbelijdenis).

Heel spoedig werden de kenmerken echter ook als zelfbeeld van christenen benoemd. En wel in de veranderde omstandigheden van de vervolging. Met de *notae electionis* is alle aandacht op de binnenkant gericht. Mogelijke winst is toewending naar de binnenkant van de kerk en zo versterking van uitstraling. Gevaar is dat het persoonlijk heil meer centraal staat dan de naaste, de gemeente, de christenheid.

8. Beeld van een kind (Jean Taffin)

Een man van formaat die met het ontstaan van de Confessio Belgica in verband wordt gebracht is JEAN TAFFIN (c.1529-1602).⁶⁸ De opvallende titel van zijn eerste geschrift is *Des marques des enfans de Dieu* (1586), in de Nederlandse vertaling *Van de Merckteekenen der kinderen Gods* (1588). Dit boekje lijkt een uitwerking te bevatten van de paragraaf uit artikel 29 die ons nu bezighoudt.⁶⁹ Taffin zegt het 'in mijne reyse nae

⁶⁶ 'Zij krijgen van harte en om Gods wil verdriet over deze zonden; zij begeren en ontvangen door het geloof en met een verbroken hart vergeving oor het bloed van de Middelaar; zij ervaren opnieuw Gods genade, die nu met hen verzoend is; zij aanbidden zijn barmhartigheid en trouw en spannen zich voortaan des te meer in om hun behoud met vrees en beven te bewerken' (DL V 7, vgl ook V 12).

⁶⁷ Van 't Spijker, 'Verkiezing en kerk', 169.

⁶⁸ S. van der Linde, *Jean Taffin. Hofprediker en raadsheer van Willem van Oranje* [Klassieken van het Gereformeerd Protestantisme] (Amsterdam, 1982), 46-48.

⁶⁹ *Des Marques des enfans de Dieu et des consolations en leur afflictions. Aux fideles du pais-bas* (Amsterdam, 1586); *Van de Merckteekenen der kinderen Gods ende van de vertroosting in haere verdrukkingen. Wt den Fransoyse in Nederduytse sprake ghetrouwelijck ouergheset* (Amsterdam, 1588). De vertaling is volgens C. Sepp van de hand van 'J. Viverius Medicyn', geboren te Gent 1571/2 en overleden te Amsterdam 1640) (*Drie evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming* (Leiden, 18790, 71). Verdere bibliografische details zie: C.Boer, *Hofpredikers van prins Willem van Oranje Jean Taffin en Pierre Loysleur de Villiers* [Kerkhistorische studien behorende bij hert NAK 5] ('s-Gravenhage, 1952), 161-65; P.L. Eggermond, 'De werken van Jean Taffin sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine. Een beknopte bibliografie', in:

Duitsch-land' geschreven te hebben. In april 1566 was hij uit de zuidelijke Nederlanden naar Duitsland gevlucht. Wanneer in 1585 Antwerpen opnieuw valt, gaat hij naar het noorden waar hij ondermeer de Waalse synode te Leiden voorziet. Van daaruit onderneemt hij een reis naar Emden, Duitsland – een sabbatsjaar, tot hij in september 1586 intrede in Haarlem doet, zijn laatste standplaats. Het is na die ervaringen en tijdens die reis dat hij zijn eerste traktaat schrijft. De brief 'Aan de gelovige Nederlanders', waarmee het boek begint, is 15 september 1586 gedateerd.

Ik beschouw het werk als het eerste commentaar op artikel 29 NGB. Bij Taffin is direct duidelijk wat hij bedoelt. Het gaat om kenmerken 'waaruit wij weten dat wij kinderen Gods zijn' – opschrift boven hoofdstuk 3.⁷⁰

Hij onderscheidt innerlijke en uiterlijke merktekens of getuigenissen. De innerlijke zijn bovenal, naar Romeinen 15:8, het werk van 'de Geest der aanneming tot kinderen'. Het getuigenis van de Geest die ons 'Abba, Vader' doet roepen is een eerste kenmerk. Het tweede innerlijke getuigenis is de openbaring van Gods liefde voor ons die ons innerlijk overtuigt. Dat alles leidt tot zekerheid – derde kenmerk – dat Gods Geest in ons is en dat we kinderen van God zijn. Paulus noemt dat ook: verzegeld worden door de Geest der beloften (Ef. 1:14). Op grond van Romeinen 8:29-30 kan men zeggen 'dat wie verkoren en tevoren bestemd zijn aan het beeld van Jezus Christus gelijkvormig te worden, zij zijn kinderen van God [...]'. Is het vierde kenmerk nu kennis van de uitverkiezing? Nee, het is het geloof in de roeping en de rechtvaardiging in Christus' bloed (die tot verheerlijking zal leiden).

Vier innerlijke kenmerken dus: 1. de Geest die ons Vader leert zeggen, 2. ons Gods liefde openbaart, 3. ons verzegelt en zelf het pand van de beloften is, en 4. dat wij geroepen en gerechtvaardigd zijn door het bloed van Christus. Taffin voert BERNARD VAN CLAIRVAUX aan, juist om te onderstrepen dat de Geest ons openbaart wat in het hart van de Vader verborgen is. Roeping en rechtvaardiging zijn 'middel of doorgang [Bernard: *velut medius quidam transitus*] van de predestinatie Gods tot de heerlijkheid van het eeuwige leven.'⁷¹

Vervolgens kunnen ook de werken of vruchten van het geloof als innerlijke kenmerken gezien worden, die ons doen ervaren dat wij Gods kinderen zijn.

- De eerste vrucht is vrede met God, rust in het geweten, geduld en hoop in verdrukkingen.
- De tweede vrucht is liefde tot God en de naaste – bewijzen van Gods liefde in ons, zoals stenen, verwarmd door de zon, warmte kunnen afgeven.
- Derde vrucht heet in de marge van de Nederlandse vertaling uit 1596: onze wedergeboorte. Met een citaat van Taffin: 'dat wij vrezen God te vertoornen en graag in gehoorzaamheid wandelen'.
- Vierde vrucht is het vurige gebed tot God.

Kortom, zoals de hitte en gloed van kolen bewijst dat er vuur is en zoals de bewegingen van het lichaam aantonen dat er leven is, zo zijn de (genoemde) getuigenissen vrucht van de heilige Geest als ook van geloof en wedergeboorte. 'Dit zijn betrouwbare getuigenissen en innerlijke kenmerken dat wij kinderen van God zijn.'

Documentatieblad Nadere Reformatie3 (1979), 1-20; Willem Jan op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* [Monografieën Gereformeerd Piëtisme 1] (Rotterdam, 1987), 44-50.

⁷⁰ Ik gebruikte de volgende editie: Taffin, *Van de Merk-teecken der kinderen Gods* (Haarlem: Gillis Rooman, 1598), 15-21.

⁷¹ Bernard, *In dedicatione ecclesiae sermo* 5 (in: J.-P. Migne, *Patrologiae, series Latina* 183, 533). Verwijzing in margine naar 'Bern. serm. 5 in dedic. templi' in Taffin, *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, 17r-v.

Daar laat Taffin het echter niet bij. Het ecclesiologisch verband van de *notae*, gevonden in de Confessio Belgica, is duidelijk als hij er een beschrijving van ‘de zichtbare en uiterlijke kenmerken’ van het kindschap op laat volgen. ‘Die bestaan in deze werkelijke daad, namelijk dat wij zijn én ons metterdaad betonen lidmaten van de kerk van Christus’.⁷² De namen voor de kerk kwalificeren de leden. Bij het koninkrijk der hemelen horen ‘ware lidmaten’, bij het huis van God ‘levende stenen’, bij de kring van hen die zalig worden ‘uitverkorenen Gods’.

Samenvattend, Jean Taffin kent dus vier innerlijke kenmerken van het kindschap van God, vier vruchten van het innerlijke geloof en dus uitwendige kenmerken. Bovendien laat hij hierop nog eens drie trekken zien die met de kenmerken van de kerk samenhangen.

Hij noemt immers de ‘merc-teecken der ware kercke’, zoals de Nederlandse geloofsbelijdenis er in artikel 29 over spreekt, en benoemt direct ook de uitwerking op haar leden. Waar het Woord zuiver verkondigd wordt volgen de schapen de stem van de Herder. ‘Zij die als lidmaten van de kerk het Woord horen en ontvangen, tonen daarmee dat zij aan al deze goederen deel hebben en dus kinderen Gods zijn.’ Let wel, het gaat om uiterlijke kenmerken, en daarom om het horen en ontvangen van het in de kerk gepredikte Woord. Het tweede kenmerk van de kerk en de leden is het gebruik van de sacramenten. Gedoopt zijn en avondmaal viëren wijzen – Galaten 3:26 – op het zoonschap Gods. Als derde kenmerk noemt Taffin (en dat valt op) niet de tucht, maar ‘het aanroepen van Gods naam alleen in de naam van Jezus Christus’ (met verwijzing naar Hd. 9:14). Taffin rondt af: ‘Uit het voorafgaande blijkt hoe elk lid van de kerk zich ervan kan en moet verzekeren een kind van God te zijn én alle andere leden van de kerk ook als kinderen Gods als hijzelf erkennen.’

Dat roept de vraag op of je dan niet iemand als kind van God zou kunnen beschouwen die later blijkt een huichelaar te zijn.⁷³ Dat weerlegt Taffin direct: een dergelijk voorbehoud is in strijd met de liefde die ‘geen kwaad denkt, alle dingen gelooft en hoopt’ (1 Kor. 13). Wie lid van de kerk is en haar niet verlaat⁷⁴ zullen wij als kinderen van God beschouwen. De uiterlijke kenmerken zijn dus: 1. naarstig horen van de prediking, 2. deelname aan de sacramenten en 3. bijwonen van de gezamenlijke gebeden. Ieder die zich zo toont moet als kind van God en erfgenaam van het eeuwige leven beschouwd worden.

Ja, direct ook als erfgenaam van het eeuwige leven. Want dát is het perspectief van waaruit Jean Taffin zijn eerste boek schrijft. Het is een eschatologisch ontwerp, gericht op bemoediging in de bittere ervaring van vervolging. Want ook de liefde van het hart om zich aan God te offeren is een bewijs van verkiezing en aanneming.⁷⁵

Voor het begin van het gereformeerd piëtisme wordt voor wat Nederland betreft gewezen op het (oorspronkelijk Franstalige) werk van Jean Taffin. Het jaar 1588, waarin de eerste Nederlandse vertaling verscheen, wordt door Op ‘t Hof als beginjaar van de stroming genomen.⁷⁶ Nader onderzoek naar de invloeden die Taffin vormden – Jean de l’Espine,

⁷² Taffin, *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, 10r-21v.

⁷³ Vgl. E.A. de Boer, ‘Hypocrisie in de Schrift, confessie en prediking. Een typering van kerkleden in Zondag 30-32 van de Catechismus’, in: *Theologia reformata* 36 (1993), 370-383. Taffin gaat later op deze vraag is, zie *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, 50v (hoofdstuk 6.13).

⁷⁴ vgl. Taffin, *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, 92r: blijf standvastig in de kerk Gods die uw moeder is. ‘Want men moet in de samenkomsten de naam van God belijden en ook aanroepen, mensen moet de prediking vlijtig horen en de sacramenten gebruiken, men moet zich bij de kerk voegen, want zij is de pilaar en het fundament van de waarheid en de moeder van Gods kinderen’ (hoofdstuk 13.13), vgl. artikel 28 N.G.B. en de afwijzing van het Nicodemisme in *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, hoofdstuk 13.12.

⁷⁵ Taffin, *Van de Merk-teecken der kinderen Gods*, 94r (hoofdstuk 13.20).

⁷⁶ Op ‘t Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 614.

Saumur (1505-97) en Simon Goulart, Genève (1543-1620) – is wenselijk.⁷⁷ In plaats van het naar voren trekken van de beginjaar van de Nadere Reformatie wil ik juist nader onderzoeken hoe de spiritualiteit van Taffin in de 16e eeuw is voorbereid.

Excurs: Amesius en de heiligheid van de leden

Wat de verdere ontwikkeling betreft volg ik een enkele lijntje. Bij William Ames (Amesius, 1576-1633), leerling van de theoloog William Perkins en volgeling van de filosoof Petrus Ramus, zie we een concentratie op de *ordo salutis* en dus uitbouw van de soteriologie. Een belangrijk punt is de wijze waarop het geloof – en de gelovige – zich manifesteert. Ames meende dat ‘if sanctification is to be the ground of assurance, then ... faith is an act of the will; his decision to place repentance before faith in the *ordo salutis* made faith and repentance essentially the same thing and inevitably placed sanctification or godliness at the center of Christian life.’⁷⁸

Ames’ aandacht voor de heiliging van de gelovige heeft zijn uitwerking op de ecclesiologie. De godvrezendheid krijgt een centrale plaats in het denken over de kerk. Zijn ideaal was een afzonderlijke gemeente van geestelijke mensen die zich in vrijwilligheid aansluiten en rechtstreeks van Christus autoriteit ontvangen om als gemeente te dienen. Ames vlucht niet in de idee van een onzichtbare kerk, maar blijft juist uitgaan van haar zichtbare gestalte. Alleen is de soteriologie beslissend geworden voor de ecclesiologie. Het geloofsbegrip van Calvijn wordt losgelaten.⁷⁹ In plaats daarvan komt de zekerheid van het heil te staan die gevonden wordt in de heiliging en in het vermogen de strijd des geloofs te voeren. De heilige is evenzeer zichtbare realiteit als de zichtbare kerk.

W. van ‘t Spijker schrijft over de relatie tussen de kenmerken van de kerk en die van de christenen: ‘Aan het begin van de Nadere Reformatie werden deze twee reeksen op elkaar betrokken. Latere ontwikkelingen brachten een scheiding aan die vervreemdend zou werken. De echte kerk bleef overeind. De echte christenen verdwenen er uit.’⁸⁰ Hierbij kan worden gedacht aan Wilhelmus à Brakel (1635-1711) die de heiligheid van de leden als extra kenmerk van de kerk nam en daaraan de tweede plaats gaf, na de zuivere leer en voor het gebruik van de sacramenten.⁸¹ Zo wordt de ware kerk de kring van de werkelijk geheiligden.

In geloofsvervolgung geven de kenmerken van het kind Gods troost en moed. In tijd van vrede kan introspectie leiden tot een exclusieve opstelling. De 21^e eeuw dwingt christen-mensen tot nadenken, in de eerste plaats al op klank van de christennaam in de oren van de naaste die de naam ‘Christus’ hooguit als krachtterm kent.

9. Ethiek: spiritualiteit binnenste buiten

Het christendom heeft tegen het eind van het tweede millennium zijn bijzondere positie in het Westen verloren. In Azië, Afrika en Zuid-Amerika schijnt de christelijke kerk te groeien, dankzij de Liudgers van nu en daar. In Nederland mag het woord ‘god’ dan niet onbekend zijn, maar de naam van God en Jezus Christus raken bij velen geen diepere

⁷⁷ W.J. op ‘t Hof, *Het gereformeerd piëtisme* [Hersteld Hervormde Studies 1] (Houten, 2005), 50; vgl. Op ‘t Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands*, 57v.

⁷⁸ Citaat van R.T. Kendall, via: R.C. Walton, ‘The Visible Church. A Mixed Body or a Gathered Church of Visible Saints. John Calvin and William Ames’, in: *Calvin: Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Neuser zu seinem 65. Geburtstag*, ed. W. van ‘t Spijker, Kok Pharos, Kampen 1991, 168-178.

⁷⁹ R.C. Watson definieert dat als ‘temporary faith’. Hij bedoelt dat Calvijn vanuit de roeping tot geloof denkt, die niet voor allen in de kerk tot zaligmakend geloof leidt. De kerk blijft een *corpus permixtum* (‘The Visible Church’, 171v). Ames denkt zich de *ordo salutis* vanuit Gods raad der verkiezing in.

⁸⁰ ‘The Visible Church’, 169. De twee cryptische laatste zinnen doelen m.i. op de belijdenis over de ware kerk en het bestaan van een conventikelgeest. Elders wijst W. van ‘t Spijker op Jean Taffin (‘Het begin van de Nadere Reformatie’) en diens werk *De kenmerken van de kinderen Gods*, herschreven en ingeleid door K. Exalto, 2e druk (Houten, 1989) (in: T. Brien e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Boekencentrum, Zoetermeer 1993, 212v).

⁸¹ J. van Genderen, ‘De kenmerken van de kerk’ in: *De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting*, red. W. van ‘t Spijker e.a., De Groot Goudriaan, Kampen 1990, 291.

snaren. De 21^e eeuw bepaalt ons, als in 1^e eeuw *post natum Christi* gebeurde, bij de vraag hoe men ons noemen zal en hoe wij ons aan de ander – Nederlander of medelander – voorstellen.

Ter afronding van mijn oratie presenteer ik een aantal stellingen waarin het betoog doorklinkt en een onderzoeksprogramma zich aftekent.

1. De naam christen is principieel en historisch onopgeefbaar. Eventuele negatieve bijklank is of eigen schuld of hoort bij de navolging van Christus. Bestudering van de vroege kerkvaders én van perioden van de 16e eeuw (Jean Taffin) helpt rekening houden met geloofsvervolgung als kenmerk van de kerk en een mogelijk martelaarschap (Guy de Brès) als kenmerk van christenen (vgl. Hd. 14:22). Het werk van De Brès en Taffin verdient nader onderzoek en een tekstkritische editie. Vooral de bronnen van hun spiritualiteit, waaronder zelfs een Bernard von Clairvaux, intrigeren mij.

2. Ook het corpus christianum, dat bij keizer Constantijn begon, heeft nooit zo'n eenheid van de christelijke kerk gekend als we zouden wensen. Niceanen en Arianen claimden de katholiciteit. Hoe kunnen de eigenschappen van de kerk (eenheid, heiligheid, katholiciteit, apostoliciteit) en haar kenmerken opnieuw op elkaar betrokken worden? De ecclesiologie mag niet bij verlegenheid met de kerkelijke verdeeldheid en de empirie blijven staan. In een multireligieuze samenleving heeft het christelijk geloof zichtbare gestalte in de kerk nodig.

3. De *notae christianorum* worden bij Calvijn dichtbij (die van) de kerk gehouden. Bullinger sprak zelfs van *internae notae* van de kerk als 'het werkelijke beeld van Gods kinderen'. Is dit hetzelfde als wij bedoelen met a. spiritualiteit en b. ethiek? Het dubbele gebod van de liefde geeft genoeg werk als dat het beeld is dat christenen hun medelanders willen laten zien. Ik zou graag nader onderzoeken hoe Johannes Calvijn en zijn leerlingen gids in de spiritualiteit werden.

4. Duidelijk werd dat de verkiezingsleer (mede) achtergrond van Calvijns ecclesiologie is. Ik wil de *notae electionis* of *adoptionis* nadrukkelijk onderscheiden van die van de kerkleden. Toch is er een verband dat tot meer of minder bevindelijkheid en vroomheid leidt. In de aanloop naar de herdenking van de synode te Dordrecht in 2018-19 zal er genoeg gelegenheid zijn over (vernieuwing van) de predestinatieleer in gesprek te gaan.

5. Graag zou ik nadere studie maken van de geestesgaven, vooral in de vroegchristelijke kerk. Kunnen ook bijzondere charismata als kenmerken van kerk en christen dienen? Aan de vruchten kent men de boom, zegt de Heer. Maar van charismata geldt dat de Geest 'die aan iedereen afzonderlijk toebedeelt zoals hij wil' (1 Korintiërs 12:11). Ik wil weten wat in de onderscheiden cultuurperiodes de spanningsvelden waren waarin verschillende geestesgaven benoemd zijn. En in welk opzicht de *charismata* bij de *notae ecclesiae* of de kenmerken van christenmensen horen.

Afronding

Aan het einde van deze rede wil ik mijn dankbaarheid uitspreken. Op hoogtepunten van het leven, zoals deze dag er één is, voel ik het gemis ik van mijn ouders. Hen kenmerkte eerbied voor de HERE, trouw in kerkgang en avondmaalsviering, in bijbellezen en bidden. De kenmerken van de kerk spiegelden zich in het dagelijks leven. Net als bij mijn schoonouders – ik ben blij dat u er vandaag beiden bij bent.

Samen, lieve Astrid, hebben wij nu die plek voor onze vijf volwassen dochters, de mannen in hun leven en onze vier kleinkinderen. We zijn ouders die aan de opvoeding van de meisjes niets meer kunnen veranderen. Aan die van de schoonzonen, zo wij dat nodig mochten vinden, evenmin. Jullie moeten het doen met wie we zijn en, in Christus, hopen te worden. Dank je wel, Astrid, dat jij in alle veranderingen in ons leven met mij meegaat – omdat je er altijd in gelooft hebt: 'His timing is always right'.

Ik dank de bestuursleden van de Stichting voor de leerstoel Geschiedenis van de Reformatie. U hebt mij willen voordragen voor benoeming toen u mij alleen nog maar als een vreemde vrijgemaakte papieren vogel. Ik dank u voor het vertrouwen en kijk uit naar verdere samenwerking.

Het College van Bestuur dank ik voor de voortvarendheid waarmee mijn benoeming tot stand kwam. En in het bijzonder de rector magnificus, hooggeleerde Bouter, voor de hartelijke introductie in deze grote organisatie.

Het is mij een grote eer, hooggeleerde Balke, dat het om de leerstoel gaat die voor u in het leven geroepen is. Uw boek *Calvin en de doperse radicalen* (1973) was het eerste van de calviniana die ik als student van kافت tot kافت las. Even vereerd ben ik, hooggeleerde Janse, uw directe opvolger te mogen zijn. Ik begin er niet aan te proberen u te evenaren door hard te lopen. Ik laat mij meenemen in de slipstream van uw leiding. In uw persoon als decaan dank ik ook het bestuur van de faculteit der godgeleerdheid. Ik verbeeld mij niet dat ik de enige ben die aan de VU de geschiedenis van de Reformatie als vakgebied heeft. Ik hoop dat de hartelijkheid die ik van kerkhistorici en de leden van de vakgroep dogmatiek & oecumenica te beantwoorden.

Het had eenvoudiger gekund. Er zijn enkelen onder u die dat graag zo hadden gezien. De scheurkalender *Kort en krachtig* voor 2009, ondermeer door de organisatie Open Doors uitgereikt, had op 1 januari de volgende tekst:

‘De twee kenmerken van een christen zijn:
geven en vergeven’.

Om dat duidelijk te maken heb je geen lange oratie voor nodig. Ik wel, en daarom

dank ik u voor uw aandacht.
Ik heb gezegd.